

प्राथमिक शिक्षणाचा नाविन्यपूर्ण उपक्रम – कृतियुक्त अध्ययन पध्दती [Activity Based Learning (ABL)]

प्रा. डॉ. कांबळे गोविंदराव शंकरराव
सहाय्यक प्राध्यापक
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा

प्रास्ताविक

भारतातील शिक्षण प्रक्रियेचा पुरातन काळापासून विचार केला तर शिक्षण हे गुरुकुलातून जीवन उपयोगी व आदर्शवत मानव निर्माण करणारे होते तसेच शिक्षण कोणी घ्यावे, कोणते घ्यावे, कसले घ्यावे हे शिक्षणतज्ज्ञ, शासन या घटकांनी निश्चित केले. कवी शिक्षण घेणाऱ्या मुलाला मातीचे भांडे समजले तर कधी मातीचा गोळा ठरवले. त्या गोळ्याला आकार द्यायचा प्रयत्न केला परंतु या सर्व प्रक्रियेमध्ये शिक्षक हा कर्ता करविता त्याच्या कल्पनेप्रमाणे विद्यार्थी घडवायचा. मध्यतरीच्या काळात विद्यार्थ्यांला बीजाची उपमा दिली व शिक्षकाला माळ्याची भूमिका बजवावी लागली. अलिकडच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या क्षमता महत्त्वाच्या ठरल्या व त्या विकसित करण्याची जबाबदारी शिक्षकावरच आली.

थोडक्यात सांगावयाचे झाले तर शिक्षक खूप काम करतो. मात्र विद्यार्थी निष्क्रीय श्रोता राहतो. विद्यार्थ्यांकडून कृती होत नसल्याने किंवा जी कृती विद्यार्थ्यांकडून करून घेतली जाते ती शिकण्यासाठी पुरेशी होत नसल्याने विद्यार्थ्यांचे परिणामकारक अध्ययन होत नाही. या विचारातून प्राथमिक शिक्षणाचा नाविन्यपूर्ण उपक्रम कृतीच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिकवावे व त्यामुळे त्याचे अध्ययन परिणामकारक होईल. या विचारातून कृतियुक्त अध्ययन पध्दती ऋषी व्हेली स्कूल मध्ये प्रथम अंगिकारली व पुढे ती चेन्नई, छत्तिसगड या ठिकाणी देखील कार्यान्वित करण्यात आली. या पध्दतीचा पुणे जिल्हा परिषदेने प्रायोगिक तत्वावर सुरुवातीला भोर तालुक्यातील 60 शिक्षक व 20 अधिकारी यांनी चेन्नई व छत्तिसगड येथे भेट देवून संबंधित पध्दतीचा अभ्यास करून राबविण्याचा प्रयत्न केला. आज ही योजना केंद्र शासनाच्या दारिद्र्य निर्मूलनासाठी क्षमता वृद्धी (CBPR-Capacity Building for Poverty Reduction) यामार्फत हाती घेण्यात आली आहे. शैक्षणिक दर्जा विषयी नेहमीच कृतिदक्ष असणारे महाराष्ट्र राज्याचे उपमुख्यमंत्री आदरनीय अजितदादा पवारसाहेब आणि जिल्हा नियोजन समिती यांची या उपक्रमाची उपयुक्तता विचारात घेवून ही अध्ययन पध्दती परिणामकारकरित्या पुणे जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातील ठराविक शाळेत राबविण्याचा एक भाग आहे. शिक्षण हक्क कायद्याच्या ध्येय धोरणाशी सुसंगत अशी ही कृतियुक्त अध्ययन पध्दती आहे. प्रत्यक्ष सातत्यपूर्ण सर्वेकष मूल्यमापन पध्दतीचा यात पूर्णतः अवलंब केलेला आहे. त्यामुळे विद्यार्थी व शिक्षकांना ही पध्दती उपयुक्त ठरणारी आहे.

संकल्पना

कृती आधारित अध्ययन (ABL) तत्व

विद्यार्थी कृतिद्वारे अधिक परिणामकारकरित्या शिकतात. उदा.वर्गात अगदी छोटे प्रयोगही कृतिशिवाय शिकविल्याने त्यांचे विस्मरण होते. मात्र पाठांतराने त्यांची उत्तरे लिहीली जातात. परंतु कृतिद्वारे शिकविलेल्या बाबी उदा. पोहणे, सायकल चालवणे या क्रिया एकदा विद्यार्थी शिकला की आयुष्यभर करू शकतात.

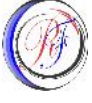
क्रमान्वित अध्ययन या संकल्पनेवर आधारित एखाद्या घटकावर छोटे छोटे उपक्रम/कृती अध्ययनाच्या क्रमानुसार मांडल्या व त्या उपक्रमाच्या माध्यमातून मुले शिकली तर टिकाऊ स्वरूपाचे अध्ययन होऊ शकेल. या तत्वावर आधारित सदर ABL पध्दती आहे. मुलांनी स्वतः कृती करून शिकावे ही ABL पध्दतीची मूलभूत संकल्पना आहे.

ABL कार्यपध्दतीचे टप्पे

- 1) प्रथम संपूर्ण अभ्यासक्रम (पाठ्यपुस्तकातील घटक हे माध्यम) घटक, उपघटक व पाठ्यमुद्यात/संकल्पनामध्ये विभागणे. पाठ्यमुद्दा/संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी कृती निवडणे.
- 2) प्रत्येक कृतीसाठी साहित्य तयार करणे. कोणती कृती करायची ते वर्णन करणारे कार्ड तयार करणे. ते कार्ड ओळखण्यासाठी चित्रांचा वापर केला आहे. त्यांना Logo (लोगो) असे म्हटले आहे.
- 3) कृती/कार्ड यांची क्रमबद्ध मांडणी म्हणजे एक घटक पूर्ण होणारा टप्पा. त्याचे नाव Milestone (माईलस्टोन), प्रत्येक विषयात असे 10 ते 15 टप्पे Milestone असतात.
- 4) Milestone ची क्रमबद्ध मांडणी म्हणजे अध्ययन शिडी यालाच Ladder.
- 5) गटात/सामुहिकरित्या घ्यावयाच्या कृतीच्या मांडणीसाठी पूरक अध्ययन शिडी (Side Ladder) चे विकसन या कृतीसुद्धा Logo ने दर्शविल्या आहेत.

ABL मध्ये वापरण्यात आलेल्या संज्ञांचा परिचय

- 1) लॅडर – म्हणजे त्या इयत्तेच्या त्या विषयाच्या अभ्यासक्रमाचे वार्षिक नियोजन.

अ) मेन लॅडर**ब) साईड लॅडर**

मेन व साईड हे शब्द त्यांच्या कागदावरील जागा दर्शवतात. संपूर्ण प्रक्रियेत दोन्हीचे महत्त्व सारखेच आहे. मेनलॅडर मध्ये वैयक्तिक कृतीचा अंतर्भाव होतो व साईड लॅडर मध्ये गटातील कृतीचा अंतर्भाव होतो.

अ) मेन लॅडर भाषा, इंग्रजी, गणित, पर्यावरण, विज्ञान, इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र हे विषय विद्यार्थ्यांने प्रामुख्याने वैयक्तिक कृतीद्वारे शिकावेत असे आहेत. या विषय घटकावर आधारित कृती या वर **Main Ladder** मांडल्या आहेत. कृतीचा तपशील ओळखण्यासाठी विविध चित्रांचा वापर केला आहे. त्यांना **Logo** असे म्हटले आहे. अध्ययन घटकाचा क्रम व काठिण्यपातळी विचारात घेऊन लोगांची मांडणी केली आहे. प्रत्येक अध्ययन घटकाच्या **Logo** ची क्रमबद्ध मांडणी म्हणजे माईलस्टोन. अध्ययन घटक शिकताना विद्यार्थी निरीक्षण, वाचन, लेखन, प्रकल्प, प्रयोग इत्यादी तंत्रावर आधारित वैयक्तिक उपक्रम करील व त्यासाठी शिक्षकांची मदत, सहाध्यायाची मदत, गटात चर्चा करणे, स्वयं अध्ययन अशा विविध पध्दतींचा वापर करू शकेल. अशी रचना करण्यात आली आहे.

ब) साईड लॅडर भाषा, गणित इत्यादी विषयातील गटाने करावयाचे उपक्रम उदा. कविता, गायन, नाट्यीकरण, बाहुलीनाट्य तसेच कला, कार्यानुभव, आरोग्य, शारीरिक शिक्षण या विषयांच्या विविध कृती ज्यात मैदान व विविध साहित्याचा वापर करावा लागतो व त्यात मुलांना सहभाग व परस्पर सहकार्य घ्यावे लागते. अशा कृतींचा अंतर्भाव **Side Ladder** मध्ये करण्यात आला आहे. मेन लॅडरच्या दोन्ही बाजूला साईड लॅडर दर्शविली आहे.

साईड लॅडरचे दोन भाग पडतात

1) मॉर्निंग ॲक्टिव्हिटीज (**Morning Activities**)

2) इव्हनिंग ॲक्टिव्हिटीज (**Evening Activities**)

1) **Morning Activities** मध्ये प्रामुख्याने कविता, कृतियुक्त गाणी, पाढे, प्रकल्प, गोष्टी, सीडी दाखविणे/ऐकवणे, बाहुली नाट्य, संभाषण इ. कृतींचा समावेश विविध विषयांच्या गरजेनुसार केला आहे.

2) **Evening Activities** मध्ये खेळ, कवायत, योग, पूरकखेळ, मनोरंजनात्मक खेळ, कार्यानुभव उपक्रम, मातीकाम, ठसेकाम, कागदकाम, पुष्ठाकाम, रांगोळी यांचा समावेश आहे.

कार्यपध्दती**मुलांचे विषय निहाय गट करणे.**

प्रत्येक इयत्तेतील मुलांचे शिक्षक संख्ये इतके गट करणे.

उदा. शाळेत 2 शिक्षक असतील तर इ.1 ली च्या विद्यार्थ्यांचे 2 गट

इ. 2 री च्या विद्यार्थ्यांचे 2 गट

इ. 3 री च्या विद्यार्थ्यांचे 2 गट

इ. 4 थी च्या विद्यार्थ्यांचे 2 गट

म्हणजे संपूर्ण शाळेतील विद्यार्थ्यांचे एकूण 2 गट होतील. प्रत्येक गटात इ.1 ते 4 चे विद्यार्थी असतील. याच प्रमाणे 3 शिक्षक 3 खोल्यांच्या शाळेत 3 गट व 4 शिक्षक 4 खोल्यांच्या शाळेत विद्यार्थ्यांचे 4 गट प्रत्येक शिक्षकासाठी विषय वाटून द्यावेत.

उदा. खोली क्रमांक – 1 गणित, इंग्रजी, इतिहास, कला, शा.शिक्षण

खोली क्रमांक – 2 गणित, परिसर/विज्ञान, भूगोल, कार्यानुभव

माईलस्टोन निश्चित करणे

लोगो, माईलस्टोन लॅडर ही विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची प्रमुख साधने आहेत. ही साधने विद्यार्थ्यांनी स्वतः वापरावयाची आहेत. त्यामुळे या साधनांचा परिचय करून देण्यासाठी वर्षाच्या सुरुवातीचा कालावधी वापरावयाचा आहे. त्याकरिता 2 ते 3 आठवडे कालावधी पुरेसा आहे.

फायदे

1)भौतिक सुविधा मध्ये बदल उदा. वर्गखोली एक अथवा अधिक विषयांची असेल.

2)प्रचलित पध्दती पेक्षा कृतियुक्त अध्ययन पध्दतीने विद्यार्थी स्वतःच्या वेगाने व क्षमतेनुसार शिकतो.

3)प्रचलित शिक्षणपध्दतीने विद्यार्थी शिक्षकाच्या पध्दतीने शिकतो तर **ABL** मध्ये प्रत्येक विद्यार्थी स्वतःची अध्ययन पध्दती विकसित करतो.

4)प्रचलित पध्दतीत पाठ्यपुस्तक हेच साधन तर मध्ये कृती, उपक्रम, सहली, बाहुली नाट्य, कला, नृत्य, इ.चा वापर करण्याची संधी.

संदर्भ

1) पुणे जिल्हा परिषद, पुणे (प्राथमिक शिक्षण विभाग) कृतियुक्त अध्ययन पध्दती पुस्तिका.